

I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Topraklarında Ermeni Casusluk Faaliyetleri ve Devletin Aldığı Tedbirler (1914-1918)

The Armenian Espionage Activities Within Ottoman Territory During World War I And The Precautions Taken By The Ottoman State (1914-1918)

Abdullah Lüleci

Özet

Osmanlı Devleti'nde belli bir dönem millet-i sadıka olarak nitelendirilen Ermenilerin bir kısmı, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren farklı bir kimliğe bürünerek devlete karşı ayaklanma, isyan ve casusluk faaliyetlerine giriştiler. Bilhassa I. Dünya Savaşı boyunca teşkilatlı ve münferit şekillerde casusluk faaliyetlerinde bulunan ayrılıkçı Ermeniler, Doğu vilayetleri başta olmak üzere Osmanlı coğrafyasının büyük bir kısmında etkili oldular. Savaş döneminde Osmanlı Devleti'nin en önemli sorunlarından biri haline gelen Ermeni casusluk faaliyetlerine karşı Babıâli muhtelif tedbirler alarak mücadele etmeye çalıştı.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı, Ermeniler, Casusluk.

Dr., luleciabdullah@gmail.com

Bu makale iThenticate sistemi tarafından taranmıştır.

Abstract

Some part of Armenians, considered as loyal citizens in a certain period in the Ottoman Empire, undertook insurrection, rebellion and espionage activities against the state by changing into a different identity from the second half of the XIX. century. The separatist Armenians who were in espionage activities either individually or organizationally during the First World War became effective in major areas of Ottoman geography especially in the eastern provinces. By taking various measures, Sublime porte tried to fight against Armenian espionage activities which became one of the most important problems of the Ottoman Empire in the war period.

Keywords: Ottoman Empire, World War I, Armenians, Espionage.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde belli bir dönem millet-i sadıka olarak nitelendirilen Ermenilerin bir kısmı, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren farklı bir kimliğe bürünerek devlete karşı ayaklanma ve dış güçler menfaatine hareket etme yoluna gittiler.¹ Daha I. Dünya Savaşı başlamadan önce Taşnaksutyun Komitesi'nin aldığı ve vilayetlere gönderdiği ayaklanma beyannamesinde Ermenilerin savaş sırasında İtilaf Devletleri menfaatine casusluk ve rehberlik yapacakları açık bir dille ifade edilmekteydi.² Söz konusu toplantıda alınan karar, sadece Taşnaksutyun Komitesi tarafından değil aynı zamanda Hınçak, Reforme Hınçak, Ramgavar Komiteleri, Ermeni gönüllüleri ve çeteleri tarafından da savaşın ilk günlerinde uygulamaya konuldu. Böylece asırlarca Osmanlı Devleti'nin sadık bir tebaası olan Ermenilerin bir kısmı, hem devletin askeri ve siyasi durumu hakkında casusluk yaptılar hem de firar ederek Ruslara katıldılar.³

Doğu Vilayetlerinde Ermeni Casusluk Faaliyetleri

Savaş sırasında Ermenilerin Osmanlı Devleti'nde yoğun olarak yaşadıkları yerlerin başında Doğu vilayetleri gelmekteydi. Bu havalide devlete karşı her türlü isyan ve ayrılıkçı faaliyetlere destek veren Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi ile birlikte casusluk faaliyetlerinde etkili olmaya başladılar. Nitekim savaşın başlaması ile birlikte Diyarbakır İngiliz fahri konsoloshanesinde bulunan Tabib Üsküyan Topalyan⁴ ve Diyarbakır İngiliz Konsoloshanesi tercümanı Tomas

1 Bülent Yıldırım, "XIX. Yüzyılda Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışında Etkili Olan Unsurlar ve Ayrılıkçı Ermeni Faaliyetleri", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 7, Yıl. 4, Şubat 2006, s.73.

2 Niyazi Taha Karaca, "Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Dönemlerinde Yozgat Ermenileri (1914-1920)", Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, *Atatürk Dergisi*, Cilt: III, Sayı: 4, Temmuz 2003, s. 103-104.

3 Yusuf Sarınoy, "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)", *Akademik Bakış*, Cilt: I, Sayı: 2, 2008, s. 91; *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri (Meşrutiyetin İlanından Önce ve Sonra)*, Yayına Hazırlayanlar: Ahmet Tetik, Melike Gürlü ve Çiğdem Aksu, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları Ankara 2008, s.136-139; Durdu Mehmet Burak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-İngiliz İlişkileri (1914-(1918)*, Babil Yayıncılık, Ankara 2004. s. 109.

4 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). *Dâhiliye Nezareti (DH). Şifre Kalemi (ŞFR)*. 47/117, 4 M 1333 (22 Kasım 1914).

Mıgırdıçyan'ın Ermeni casusu oldukları anlaşıldı. Bunlardan casusluğu anlaşılan Mıgırdıçyan'ın Divan-ı Harb'e gönderilmesi kararlaştırıldı.⁵ Divan-ı Harb-i Örfice yapılan yargılama neticesinde Siirt'in Havran Karyesi'nden Tomas Mıgırdıçyan'ın idamına karar verildi.⁶

Doğu vilayetlerinde yaşanan Ermeni casusluk faaliyetlerinde Ermeni komitelerinin etkili çalışmalar yaptıkları görülmektedir. Özellikle Başkale hududunda Ermeni komitesine mensup biri Müslüman diğeri Ermeni olan iki casusun yakalanması, Ermeni komitelerinin Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerinin anlaşılması açısından önemlidir. Taşındıkları bazı zararlı evrak ile yakalananlardan Osman ismindeki Müslüman şahıs, eskiden beri Selmas Ermeni komitacı reisleriyle Van Ermeni Komitesi mensupları arasındaki posta haberleşmesini sağlamaktaydı. Söz konusu şahsın ele geçirilmesi ile birlikte gerek Bakü taraflarından beklenen komitacıların gerekse dâhildekilerin müştereken taarruz edecekleri bilgisine ulaşıldı.⁷

Ermeni komitacıları casusluk faaliyetlerini yürütürlerken bölgede bulunan misyonerlerden büyük ölçüde istifade etmişlerdir. Nitekim Diyarbakır Valisi Reşid Bey'in bir telgrafında, Amerikalı bazı misyonerlerin Ermeni komiteciler tarafından kullanıldığı ayrıntılı bir şekilde belirtilmektedir. Söz konusu telgrafta Reşid Bey, Amerikan misyonerlerinin Bitlis'ten Diyarbakır'a gelerek burada Amerikalı bir doktor olan Esmiyet'in hanesinde Ermeni cemaatiyle buluştuklarını ve Osmanlı Devleti aleyhinde görüşmeler yaptıklarını beyan ediyordu. Bu görüşmelerde mülki, askeri ve inzibat memurlarına suikast yapılması, Van ve Bitlis'teki ihtilal komitecilerince resmi dairelerin bombalanması ve İslam ahalisinin katledilmesi konularında fikir birliği sağlanmıştı. Ancak bu ayrılıkçı unsurlar, Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirler neticesinde emellerine ulaşamamışlardır.⁸

5 BOA. *DH. ŞFR.* 47/243, 11 M 1333 (29 Kasım 1914).

6 BOA. *İrade-i Harbiye (İ.HB).* 178/1334.S-019, 8 S 1334 (16 Aralık 1915). Ancak başka bir kaynakta Mıgırdıçyan'ın tutuklamadan kaçarak Mısır'a sığındığı yazmaktadır. Uğur Ü. Üngör, 'A Reign of Terror' CUP Rule in Diyarbakir Province, 1913-1923, University of Amsterdam, Department of History Master's Thesis 'Holocaust and Genocide Studies' June 2005, s. 36.

7 BOA. *DH. ŞFR.* 451/19, 16 Teşrin-i sani 1330 (29 Kasım 1914).

8 BOA. *DH. ŞFR.* 474/124, 27 Mayıs 1331 (9 Haziran 1915).

Osmanlı topraklarında Ermeni komitacıların dışında bazı mülteciler de Ermeni casusluk faaliyetlerinde aktif rol oynadılar. Bu sırada Ermeni casusluk faaliyetlerinin bir kısmı imzasız Ermenice mektuplar ve bazı neşriyat yoluyla gerçekleştirilmekteydi. Söz konusu faaliyetlerde “*cahil ve gafil*” mültecilerden büyük ölçüde istifade edildi. Bu tür faaliyetlerin potansiyel bir tehlike olarak görülmesi üzerine gerekli tedbirler Diyarbakır Vilayeti tarafından alınmaya çalışıldı.⁹

Savaş gibi devletlerin geleceğini tayin eden bir dönemde Ermenilerin özellikle Doğu vilayetlerinde Ermeni komitaları ve bazı mülteciler vasıtasıyla Ruslara ve daha geniş tabir ile İtilaf kuvvetlerine casusluk yapmaları¹⁰, Babıâli’yi birtakım önlemler almaya sevk etti. Bu önlemler arasında 27 Mayıs 1915 tarihinde “*Vakt-i seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedbir hakkında kanun-ı muvakkat*” adı altında çıkarılan kanun, en ciddi çalışma olarak göze çarpmaktadır.¹¹

Söz konusu kanunun ikinci maddesi; ordu, müstakil kolordu ve tümen kumandanları askerlik icaplarından dolayı veya casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri köy ve kasaba halkını tek tek veya toplu olarak diğer mahallere sevk ve iskân ettirebilirler şeklindeydi.¹² Bu maddede casusluk faaliyetlerine kalkışması muhtemel olan şahısların tedbir amaçlı olarak yine devletin sınırları içerisinde başka bir bölgeye iskân edileceği vurgulanıyordu. Nitekim Hariciye Hukuk Müşaviri Mehmed Münir Bey’in tehcir edilme nedenleri hakkındaki raporunda, Ermenilerin bir kısmının casusluk yaptıkları açıkça belirtilmekteydi.¹³

9 BOA. DH. ŞFR. 544/65, 16 Kanun-ı sani 1332 (29 Ocak 1917).

10 Kemal Çelik, “Ermeni Sorunu Göçettirme (Tehcir), Sözde Soykırım İddiaları ve Gerçekler”, *Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Mayıs-Kasım 2003, Sayı:31-32’den, s.12.

11 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayınları, İkinci Baskı, Ankara 1995, s.8.

12 *Takvim-i Vekâyi*, nr. 2189, 19 Mayıs 1331(1 Haziran 1915).

13 “... Kaldı ki merkezleri Avrupa’nın meşhur şehirlerinde bulunan ve her suretle mazhar-ı muavenet bulunan komiteler ile bunlara mensup Ermeniler Hükümet-i Seniyye’nin Harb-i Umumiye duhûlünden evvel ve sonra haklarında emniyet ve itimaddan istifade ederek bir taraftan gizli gizli memleketi bir bomba ve mevad-ı in-

27 Mayıs 1915'te yürürlüğe giren Sevk ve İskân Kanunu; Ermeni komite ve çetelerinin Osmanlı vatandaşlarına yönelik katliamlarını durdurmak, devlete karşı yürüttükleri isyan ve casusluk faaliyetlerini önlemek amacıyla adı karışanları savaş bölgelerinden uzak yerlere yerleştirmek için uygulamaya konuldu.¹⁴ Ancak Ermenilerin casusluk ve vatana ihanet suçları gibi bazı nedenlerden dolayı özellikle doğu ve güney doğu vilayetlerinden zorunlu göçe tabi tutulmaları, onları emellerinden vazgeçiremedi. Çünkü sevk sırasında firar ve hile ile buldukları yerlerde kalan Ermenilerin düşmana casusluk yaptıkları görülüyordu. Bilhassa Kemah, Kuruçay, Zara, Refahiye, Suşehri, Karahisar, Alucra, Giresun ve Tirebolu gibi kazalarda bu tür olaylara rastlanıldığından söz konusu Ermenilerin sevklerine gerek duyulduğu Başkumandanlık Vekâleti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bildirildi. Bu maksatla Ermenilerin sevklerinde herhangi bir sakıncanın olup olmadığı ve Sivas Vilayetinin güney havalisine sevk ve iskânları hakkında çalışmalar yapıldı.¹⁵

Ermenilerin bir kısmı gerek sevk sırasında gerekse sevklerinin ardından yerleştirildikleri iskân bölgelerinde casusluk faaliyetlerini farklı yollarla devam ettirdiler. Bu dönemde adları casusluk faaliyetlerine karışan Ermeniler hakkında aşağıdaki tabloda bazı bilgilere yer verilmiştir.¹⁶

filakiyye deposu haline getirmeleri ve diğer taraftan muhasım devletler ile tevhid-i faaliyet ve mesai ederek gerek dahil-i memleketde gerek memalik-i ecnebiyyede bulunanların firaren veya gönüllü olarak başlarında meb'usları mütefekkirleri bulunduğu halde düşman ordularına giderek bi'l fi'l muhasamata (düşmanlık) iştirakleri ve buna muvaffak olamayanların bunlar hesabına casusluk eylemeleri ve memleketin bir başından diğer başına tertibat ve tedarikat-ı ihtilaliyyede bulunmaları ki ...” Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 157.

14 M. S. Bilgin, “Türk ve İngiliz Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenilere Karşı Takip Ettiği Siyaset (1914-1918)”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 10, 2003, s. 75.

15 BOA. DH. ŞFR. 71/12, 21 S 1335 (17 Aralık 1916).

16 BOA. DH. *Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 5. Şube (EUM. 5. Şube)* 82/3, 14 R 1336 (27 Mart 1918); DH. ŞFR. 630/71, 17 Temmuz 1335 (17 Temmuz 1919); 74/126, 20 Ca 1335 (14 Mart 1917); 85/181, 7 C 1336 (20 Mart 1918); 86/196, 10 B 1336 (21 Nisan 1918); Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), *Birinci Dünya Harbi Katalogu (BDH)*. 2689/250/20, 7 Nisan 1334 (7 Nisan 1918); 2706/326/13-22, 7 9 1334 (7 Eylül 1918); 2706/326/13-25, 7 Teşrin-i evvel sene 1334

Tablo 1: Ermeni Casusların Listesi

İSİM	AÇIKLAMA
Melik oğlu Vartan	Ermenilerin sevki sırasında firar ederek Hınıs ve Hasankale'de Ruslara sığınan ve iki yıl sonra tekrar Osmanlı topraklarına giriş yapan Muş Sancağı'nın Til Köyü'nden Melik oğlu Vartan, casusluk şüphesiyle Divan-ı Harbi Örfiye gönderildi.
Barkif Halacyan ve dört Ermeni	Doğu vilayetlerinde Ruslara casusluk yaptıkları nedeniyle Divan-ı Harb'e gönderilen ve ardından mahkûm edilen Ermeniler arasında bulunuyorlardı. Osmanlı Hükümetinin muhtelif dönemlerde çıkarmış olduğu genel aftan yararlanmak istedikleri.
Fedaçel (?)	Yirmi beş yaşında olduğu açıklanan Fedaçel (?); ince zayıf bir yapıda ve esmer bir vücuda sahipti.
Edvin Emmerson	Aslen Ermeni olan ve Şam'da harp muhabiri sıfatıyla bulunduğu belirtilen Edvin Emmerson, Amerika pasaportu ile seyahat eden Ermeni casusuydu.
Mehmed oğlu Halid Dandal	Ordu istihbarat memurlarından Gafıl bin Metahi tarafından Şam'dan trenle Hama'ya firar etmek isterken Humus'ta yakalandı.
Serkis Çıkrıçyan	Ermeni komitecisi olduğundan Deyrizor'a nakledilen Serkis, Amerika konsoloshanesi müdavimlerindendi.
Karakis Çıkrıçyan	Arabkiri Serkis Çıkrıçyan'ın biraderi olup Amerika konsoloshanesi müdavimlerindendi.
Agopyan Manuşakyon	Ayıntablı eski imalathane müdürüydü ve Ermeni komitesi ile ilişkileri vardı.
Kirkor	Agopyan Manuşakyan'ın biraderidir.
Vertiyolli Zokorya (?)	Eski imalathane müfettişi olup Amerika konsoloshanesi müdavimlerindendi.
Bızdıkyan	Ermeni casuslardan olup Musul'a sevki kararlaştırıldı.
Ohanyan	Ermeni casuslardan olup Musul'a sevki kararlaştırıldı.
Aşçıyan	Ermeni casuslardan olup Musul'a sevki kararlaştırıldı.
Yervant Oryan	Aslen İstanbullu ve elli-elli beş yaşlarında olan Yervant Oryan, önceleri komiteciler ile beraber çalışması dolayısıyla İstanbul'dan iç kesimlere sürgün edildi.

(7 Ekim 1918).

Tablo incelendiğinde casusluk yapan Ermenilerin önemli bir kısmının Ermeni komitesi mensubu oldukları görülmektedir. Bu Ermeniler daha çok Amerikan hamiliğinde (koruyuculuğunda) casusluk faaliyetlerini icra etmekteydiler. Ayrıca casusluk yaptıkları ortaya çıkarılan şahısların genellikle ticaret erbabı oldukları anlaşılmaktadır. Bu dönemde meydana gelen casusluk faaliyetlerine karşı ordu istihbarat memurlarından Gafil bin Metahi'nin önleyici çalışmaları oldu.¹⁷

Yukarıda casusluk yaptıkları tespit edilen Ermenilerin dışında muhtelif çalışmalar neticesinde altı kadar Ermeni'nin mülki makamlara teslim edildiği ve bunların gözetim altında tutuldukları bildirilmekteydi. Ayrıca daha öncesinde mülki makamlara teslim edilen otuz Ermeni'nin Viranşehir'e sevk edildikleri ve söz konusu Ermenilerin firar etmemelerine dair de uyarılarda bulunulduğu ifade ediliyordu.¹⁸

Diğer taraftan, Suriye Vilayetine sevk ve iskân edilen Ermenilerden savaş sırasında askere alınmaları kaydıyla istifade edilmek istenildi. Ancak askere alınmak istenilen Ermenilerden büyük bir kısmı Cebel-i Duruz tarafına firar etti. Bununla birlikte bir kısım Ermeni'nin silahaltına alındığı görülmektedir. Buna rağmen gerek silahaltına alınan gerekse firar eden Ermenilerin bir kısmı, fırsat buldukça düşman tarafına geçmekte ve Suriye Vilayeti dâhilinde Şerif Hüseyin'in organize ettiği casusluk faaliyetlerinde görev almaktaydılar.¹⁹ Altıncı Ordu İstihbarat Zabiti Tahsin Bey ise IV. Ordu mıntıkasında Ermeni Hınçak Komitesi'ne mensup olmalarından dolayı gözetim altında bulundurulmuş dört Ermeni'nin düşman emellerine hizmet ettiklerini bildiriyordu.²⁰

Aynı şekilde, Musul ve havalisinde düşman devletler ile temas halinde olan Ermeniler, kabileler halinde düşman tarafına geçmekteydiler. Halk üzerinde etkili olabileceği düşünülen bu unsurların, Musul'daki varlıkları sakıncalı görüldü. Ayrıca Musul'da yerli halk, muhacirler ve bilhassa evlerde hizmetkârlık gibi sıfatla bulunan ve konuşmalar sırasında farkında olmadan Osmanlı Hükümeti'ne ait önemli

17 ATASE, *BDH*. 2706/236/2-4.

18 BOA. *DH. ŞFR*. 571/26, 11 Teşrin-i sani 1333 (11 Kasım 1917).

19 BOA. *DH. ŞFR*. 592/166, 21 Temmuz 1334 (21 Temmuz 1918).

20 ATASE, *BDH*. 383/390/1521/13, 24 Ağustos 1333 (24 Ağustos 1917).

bilgilere sahip olduktan sonra casusluk ettikleri anlaşılanlar ciddi bir problem haline geldi. Bu yüzden potansiyel tehlike olarak görülen Ermenilerin sevklerine ve devlet hizmetinde bulunanların ise kendi rızaları ile hanelerinden çıkarılarak Merkez Kumandanlığına teslim edilmeleri kararlaştırıldı.²¹ Yine Suriye bölgesinde gerçekleştirilen casusluklara karşı Ermenilerden şüpheli ve zararlı olanlar ile casusluk yapacağı düşünülenlerin firarlarının engellenmesi ve söz konusu unsurların Suriye Vilayetinin kuzey kısımlarındaki şehir ve kasabalara iskân edilmeleri gerektiği Suriye Vilayetinden istendi.²²

Anadolu'nun Güney ve Batı Kesimlerinde Ermeni Casusluk Faaliyetleri

Ermenilerin bir kısmı, Anadolu'nun güney ve batı sahillerinde de casusluk faaliyetlerinde bulunuyorlardı. Bilhassa bu bölgelerde deniz taşıtları vasıtası ile sahile çıkarılan casusların etkili çalışmalar yaptıkları görülmekteydi. Bu casuslar, elde ettikleri istihbaratı farklı yollar ile düşman devletlere iletmekteydiler. Bu maksatla daha 1914 yılının ilk aylarında düşman gemisi tarafından sahile çıkarılan Dört Yol'un Ocaklı Karyesi'nden Köşker Torosoğlu Agop yapılan takip neticesinde yakalandı. Söz konusu şahsın, yapılan sorgusundan asker nakliyatı, telgraf hatları ve top mevzileri hakkında bilgi almak maksadıyla casus olarak görevlendirildiği anlaşıldı. Bununla birlikte üzerinde İngiliz parasının bulunması, İngiliz Hükümeti çıkarlarına hizmet ettiği hissini uyandırmıştı.²³

Anadolu'nun güney sahil kesimlerinde yürütülen casusluk faaliyetlerinin önemli bir bölümü Mersin havzası ve civarında gerçekleştirilmekteydi. Osmanlı Devleti de bu havalide casusluk etmek ve düşman kuvvetlerine katılmak teşebbüsünde bulunanlara karşı birtakım tedbirler aldı. Düşman kuvvetlerinin casusluk faaliyetlerine mani olmak amacıyla geçici bir tedbir olarak Mersin'de bulunan Ermeniler

21 BOA. DH. *Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 2. Şube (EUM. 2. Şube)* 70/24, 17 Z 1336 (23 Eylül 1918).

22 BOA. DH. *ŞFR.* 91/161, 9 Z 1336 (15 Eylül 1918).

23 BOA. DH. *ŞFR.* 463/51, 17 Şubat 1330 (2 Mart 1915); DH. *EUM. 2. Şube* 54/20, 20 Ş 1336 (31 Mayıs 1918).

ile İtilaf Devletleri tebaasının Adana'ya gönderilmesi kararlaştırıldı.²⁴ Ancak Adana bölgesine sevk edilen bu Ermenilerin de İtilaf Devletleri hizmetinde ciddi boyutlarda casusluk faaliyetlerinde buldukları görüldü. Özellikle İtilaf Devletleri donanması lehine yapılan bu faaliyetler, Osmanlı resmi makamlarınca tespit edildi ve yakalananların birçoğu Divan-ı Harb'e gönderildi.²⁵

Osmanlı tebaası olan ayrılıkçı Ermeniler, ülkenin sadece doğu ve güney vilayetlerinde değil hemen hemen bütün topraklarında devletin aleyhinde istihbarat toplamak ve casusluk yapmak gibi zararlı yollara başvuruyorlardı.²⁶ Bunlardan Anadolu'nun batı kesimlerinde gerçekleştirilen faaliyetler daha çok münferit olaylar şeklindeydi. Bu havalide Macaryan adında bir Ermeni'nin faaliyetleri son derece etkiliydi. Aslen Ödemişli olan ve Avrupa'da kendisine Macaryan -Osmanlı Devleti'nde Havardayan- denilen yirmi beş yaşlarındaki şahıs, uzun ve zayıf vücutlu, esmer ve yanak kemikleri belirgin bir yapıya sahipti ve Türkçeyi çok iyi konuşabilmekteydi. Söz konusu casus, ileride yapılacak harekâta uygun bir zemin hazırlamak ve düşmana malumat verebilmek amacıyla Avrupa'dan Mısır yoluyla Osmanlı Devleti'ne gönderilmişti.²⁷ Ancak başka bir belgede casusluk yapmak maksadıyla Osmanlı Devleti'ne giriş yaptığı ifade edilen Havardayan'ın geldiğine dair herhangi bir bilgiye rastlanılmadığı yazmaktadır.²⁸

Ermenilerin Anadolu'nun güney ve batı kesimlerindeki casusluk faaliyetlerinin Doğu vilayetlerine göre çok daha zayıf olduğu söylenebilir. Bu durum üzerinde Ermenilerin bu bölgelerde sayıca daha az bulunmaları etkili olmuştur. Ayrıca söz konusu havalide Osmanlı Devleti'ne karşı yürütülen casusluk faaliyetlerinde en büyük rolü ayrılıkçı Rumlar üstlenmiştir.

24 BOA. DH. ŞFR. 528/62, 31 T 1332 (13 Ağustos 1916).

25 Enver Bolayır, *Talat Paşa'nın Hatıraları*, Güven Yayınevi, İstanbul 1946, s.70.

26 Ferudun ATA, "I. Dünya Savaşından önce Kuzeybatı Anadolu'daki Ermenilerin Sosyo-Ekonomik ve Siyasi Faaliyetlerine Dair Bir Rapor", *S.Ü. Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:14, Temmuz 2004, s.105.

27 BOA. DH. EUM. Seyrüsefer Kalemi (SSM). 66/20, 18 C 1336 (31 Mart 1918).

28 BOA. DH. EUM. 2. Şube 51/29, 21 C 1336 (3 Nisan 1918).

Marmara ve Havalisinde Ermeni Casusluk Faaliyetleri

Ermeni casusluk faaliyetlerinin yoğun olarak görüldüğü diğer bir mın-tıka, Marmara havalisi ve bilhassa başkent İstanbul idi. Bu havalide Ermeni casusluk faaliyetlerini önleme konusunda tedbiri elden bırak-mak istemeyen Başkumandan Vekili Enver Paşa, V. Ordu Kumandan-lığına gönderdiği bir telgrafında, gerek Hınçak ve Taşnak gerekse diğer benzeri Ermeni komitelerinin payitaht ve vilayetteki mensuplarının ya-kalanmasını, buldukları mahallerde sürekli olarak konaklamalarında sakınca görülenlerin uygun yerlerde toplanmasını ve firarlarına mey-dan verilmemesini istemekteydi. Yine ihtiyaç duyulan mahallerde silah aramalarının yapılması ve gerekli tedbirler konusunda mülki memurlar ile temasta bulunulması talep edilmekteydi.²⁹

Bu dönemde her ne kadar Babıâli tarafından muhtelif tedbir-ler alınmışsa da farklı boyutlarda Ermeni casusluk faaliyetleri devam etti. Bilhassa Ermenilerin en zararlı cemiyetlerinden olan Taşnaksutyun Komitesi'ne mensup olduğu ihbar edilen ve Beyoğlu'nda Postane Sansür Müdürlüğü'nde çalışan Burc (Berc) Saatçıyan isimindeki bir Ermeni'nin faaliyetleri dikkat çekicidir. Çünkü söz konusu şahıs, sansür gibi mühim ve stratejik bir hizmette bulunuyordu ve casusluk faali-yetlerinin her aşamasında etkin rol oynayan Ermeni ihtilal komitelerinin den olan Taşnaksutyun Komitesi mensubuydu. Bu sebepten hakkında etraflı bir soruşturma başlatıldı.³⁰ Ermeni Taşnaksutyun Komitesi'ne üyeliği polis soruşturmasında tespit edilen Burc Saatçıyan'ın sansür memurluğunda çalışması uygun bulunmadığından görevinden uzak-laştırılması kararlaştırıldı. Ayrıca soruşturma kapsamında Saatçıyan'ın Ermenilerin milli emellerine hizmet ettiği, Taşnaksutyun Komitesi üyelerinin çoğu ile tanıştığı, bu esnada Adom takma ismini kullandı-ğı ve Azadamard Gazetesi'ne ara sıra bu takma isimle makale yaz-dığı anlaşıldı. Yine savaştan önce bazı yabancı gazetelerin Osmanlı Devleti'nde bulunan muhabirleri ile de temas kurduğu, onlarla iletiş-i-me geçtiği belirlendi.³¹

29 ATASE, *BDH*. 3437/21/7-2, 13 Şubat 1331 (26 Şubat 1916).

30 ATASE, *BDH*. 15/74/119, 19 Şubat 1330 (4 Mart 1915); 15/74/119-01; 15/74/119-03, 27 Şubat 1330 (12 Mart 1915).

31 BOA. *Hariciye Nezareti (HR). Siyasi Kısım (SYS)*. 2879/10, 14 Ocak 1915.

Burc Saatciyan'ın dışında Osmanlı Devleti aleyhinde casusluk yaptıkları bildirilen bazı Ermeniler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:³²

Tablo 2: Ermeni Casusların Listesi

NO	İSİM
1	Savayan
2	Mihail Baltazar
3	Dolto İrakosyan (?)
4	Berpiyan
5	Madam Köçekyan
6	Ekirciyan
7	Liperid Nazaryaç (Leon) (?)
8	Agop Şerbetçiyan
9	Nersis Narliyan
10	Armenak Hancıyan
11	Nuvir (Numan)

Yukarıda belirtilen Ermenilerden Almanyalı Doktor Liperid Nazaryaç (?), Agop Şerbetçiyan, Nersis Narliyan ve Armenak Hancıyan'ın Ermeni ihtilal komiteleri ile ilişkileri bulunmaktadır.³³

Marmara ve havalisinde Ermeni casusluk faaliyetlerinin yoğun olarak yaşanması üzerine Doğu vilayetlerinde Ermenilere yönelik gerçekleştirilen sevk ve iskân politikasının bir benzeri Bursa Vilayetinde adı casusluk faaliyetlerine karışan bazı Ermenilere uygulandı. Bu uygulama kararı potansiyel tehlike olarak görülen Minas ve ailesi için de alındı. Bursa'da Ermeni Katolik milletinden olan Minas ve ailesinin

32 ATASE, *BDH*. 252/1049/2-3; 252/1049/2-5; 252/1049/2-8; 252/1049/2-6; 252/1049/2-1; 289/1177/18, 12 Nisan 1331 (25 Nisan 1915); 289/1177/18-1, 18 Nisan 1331 (1 Mayıs 1915); BOA. *DH. EUM. 2. Şube* 22/17, 11 Ş 1334 (13 Haziran 1916); 53/52, 11 Ş 1336 (22 Mayıs 1918); BOA. *DH. EUM. Kalem-i Hususi (KLH)*. 3/37, 6 S 1336 (21 Kasım 1917); ATASE, *BDH*. 3470/146/9, 6 Kanun-ı evvel 1333 (6 Aralık 1917); 3470/146/9-2.

33 ATASE, *BDH*. 289/1177/18, 12 Nisan 1331 (25 Nisan 1915); 289/1177/18-1, 18 Nisan 1331 (1 Mayıs 1915); BOA. *DH. EUM. 2. Şube* 22/17, 11 Ş 1334 (13 Haziran 1916); 53/52, 11 Ş 1336 (22 Mayıs 1918).

askeri mıntıklardan uzak olan bir mıntıkaya sevkleri kararlaştırıldı. Minas ve ailesinin böyle bir şekilde sevke tabi tutulmalarına Dersaadet Flemenk Sefaretine gönderilen bir mektup neden olmuştu. Diğer taraftan Minas'ın Mehmet Şakir adındaki oğlunun da bir dönem ücret karşılığında İngiltere Hükümeti menfaatine casusluk faaliyetlerinde bulunduğu anlaşıldı. Casusluk yaptığından dolayı idam edilen Mehmet Şakir'in söz konusu faaliyetlerinin karşılığı olarak ailesine İngiltere Hükümeti tarafından büyük miktarda para tahsis edilmekteydi. Minas'ın zevcesi de bir dönem Bursa'da Şark Oteli'nin direktörlüğü vazifesini üzerine almış ve burada bulunduğu müddet zarfında Osmanlı Devleti aleyhtarı olarak tanınmıştı.³⁴

Netice itibariyle Marmara ve havalisinde Ermeni casusluk faaliyetlerinin yoğun olarak yaşanmasında İstanbul'un kozmopolit yapısının ve gayrimüslim unsurları kullanmaya her zaman hazır konsoloslukların büyük etkisinin olduğunu söyleyebiliriz.

Ermeni Komitelerinin Balkan Coğrafyasındaki Casusluk Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nde yaşayan bazı unsurların, Fransız İhtilalı neticesinde ortaya çıkan ayrılıkçı ve ihtilalcı fikirlerden etkilenerek devlete karşı isyan edip bağımsızlıklarını ilan etmeleri, şark meselesinin Balkan coğrafyasındaki misyonunun tamamlanmasına neden oldu. Şark meselesinin Anadolu topraklarındaki temsilcilik görevi ise Ermenilere verildi. Bu görevlerinde Avrupalı devletlerin büyük desteğini alan Ermeniler, II. Meşrutiyet sonrası daha çok eylem yerine teşkilatlanma ve savunma anlamında güçlenip silahlanma yoluna gittiler.³⁵

Ermeni teşkilatlarından olan Hınçak Komitesi'nin savaş döneminde Balkan coğrafyasında oldukça etkili çalışmaları oldu. Özellikle Romence Domeniçe Gazetesi'nin 21 Temmuz 1915 tarihli sayısında yayımlanan Bükreş Hınçak Şubesi'nin bir bildirisi, Ermeni çalışmalarının genişliğini ve etkinliğini açıkça göstermekteydi. Yine Bükreş'te yayımlanan İnkavar Hayasdan (Bağımsız Ermenistan) Gazetesi'nin

34 BOA. DH. EUM. 5. Şube 68/15, 30 Za 1336 (6 Eylül 1918).

35 Bayram Kodaman, *Ermeni Macerası (Tarihi ve Siyasi Bir Değerlendirme)*, Isparta 2001, s. 42, 89-90.

”*Dâhili Düşman*” başlığı altında çıkan yazısı da Ermenilerin çalışmalarından bahsediyordu.³⁶

Hınçak Komitesi’nin Bükreş’te hem teşkilat hem de basın düzeninde ciddi çalışmalar yapmasının yanında diğer bir ihtilal komitesi olan Taşnak Komitesi’nin de etkili çalışmaları oldu. Bilhassa Bükreş’te oluşturulan Ermeni casus teşkilatı, Taşnak Komitesi’nin en ciddi faaliyeti olarak göze çarpmaktadır.

Osmanlı Devleti’nin Bükreş ataşemiliterinden alınan raporlardan varlığı anlaşılan Bükreş Ermeni casus teşkilatı, Taşnak Komitesi üyelerinin kontrolünde faaliyetlerini yürütmekteydi. Bu komite üyeleri, gerek propaganda yoluyla gerekse casusluk maksadıyla Osmanlı Devleti’ne karşı niyetlerini açık bir şekilde gösteriyordu. Bunlardan Bükreş Taşnak İcra Komitesi Başkanı olan Dikran Peltekyan (Peltekian), Osmanlı Devleti tebaasından olup tahsil görmeyen ve Ermenicenin yanında biraz da Rumence bilen, zengin bir tüccardı. Kendisi özel işlerini bırakıp bütün gün dükkân dükkân dolaşarak Rus propagandası yapıyordu. Bükreş’te bulunan Ermenileri Türklere karşı savaşmak üzere Kafkasya’ya gönüllü olarak gitmeleri için ikna etmeye çalışan Peltekyan, bunun için birçok gönüllüyü dahi kendi parası ile Kafkasya’ya göndermekteydi. Rus Sefareti hafiye teşkilatına mensup olan ve aynı zamanda İngiltere Sefaretine ara sıra giden Peltekyan, Taşnak Komitesi’ne birçok defa önemli oranda paralar bağışladı.

Dikran Peltekyan’dan sonra Bükreş Taşnak İcra Komitesi’nin en faal üyesi olan Karabet Bodigyan, uzun müddet bu komitenin üyeliğinde bulundu. Osmanlı tebaasından olan Bodigyan, Taşnak Komitesi üyelerinin her ay verdikleri vergileri toplamakla görevliydi. Bunun dışında Ermeni hafiye teşkilatının elde ettiği bilgileri ara sıra Rus ve İngiliz Sefaretlerine veriyordu.

Taşnak İcra Komitesi’nin kâtibi olan Agop Köçekyan ise Rusya ve Fransa Sefaretleri hesabına çalışan Ermeni casus teşkilatı kuryelerindendi. Aynı zamanda Taşnak İcra Komitesi’nin haberleşmesi ile her türlü evrakının sorumluluğu Tekfur Magaşiyan ile Agop Köçekyan’a aitti.

36 *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri*, s. 96-97, 124-125.

Bükreş Taşnak Komitesi'nin diğer bir üyesi olan Tekfur Magaşıyan da Rusya ve Fransa için çalışan Ermeni casus teşkilatı kuryelerindendi. Komitenin haberleşmesi ve evrakının korunmasını Agop Köçekciyan ile sağlayan Magaşıyan, komiteyi olağan bir şekilde Agop Köçekyan ile birlikte ve bazen de Doktor Hibarman'ın evinde toplamaktaydı.³⁷

Bükreş'teki Ermeni casus teşkilatı, daha çok Ermeni ihtilal komitelerinin etkisinde ve kontrolünde faaliyetlerini yürütmekteydi. İngiltere, Rusya ve Fransa hükümetlerine istihbarat hizmetinde bulunan teşkilat, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne yapılan her türlü saldırıya destek verdi.

Ermeni komiteleri, İtilaf kuvvetleri menfaatine Bulgaristan taraflarında da yoğun faaliyetler gerçekleştirmekteydiler. Söz konusu komiteler ile Osmanlı Devleti'ndeki işbirlikçileri arasındaki haberleşme Dersaadet Union Sigorta Kumpanyası'nda görevli Antuan Poyos tarafından sağlanıyordu. Bu şahıs, Osmanlı Devleti hakkında elde ettiği her türlü istihbaratı muhtelif şekillerde komitelere iletmekteydi. Hatta kendisine Fransız süsü veren ve Fransız pasaportu ile dolaşan Antuan, çalıştığı kumpanyanın Sofya'da bir şubesi bulunmasından dolayı Sofya'ya gitmekte ve böylece Ermeni komiteleri ile de sıkı bir bağ kurmaktaydı. Antuan Poyos'un bu faaliyetlerinin anlaşılması üzerine durum ve hareketlerinin gözlenmesi kararlaştırıldı.³⁸ Yine Sofya'da gerçekleştirilen Ermeni casusluk faaliyetleri ile ilgili olarak Leon Kürkiyan namındaki Ermeni'nin Osmanlı Devleti aleyhinde bazı girişimlerde bulunduğu anlaşıldı.³⁹

Ermeni casusluk faaliyetlerinin Balkan coğrafyasında etkin bir rol oynamasında İngiltere Hükümetinin menfaati ve desteği bulunuyordu. Bu konuda, Selanik'in Bulgar Konsolatosundan Hariciye Nezareti'ne gelen bir raporda; Ermeni çetesinin İngiltere Hükümeti tarafından Selanik'te teşkilatlandırılıp Osmanlı topraklarına sızdırılmaya

37 BOA. DH. EUM. 2. Şube 25/13, 27 N 1334 (28 Temmuz 1916).

38 BOA. HR. SYS. 2266/12, 12 Kasım 1914.

39 ATASE, BDH. 289/1177/37; 289/1177/37-1, 21 N 1332; 289/1177/37-2, 14 Mart 1332 (27 Mart 1916); 289/1177/37-3, 18 Mart 1916.

çalışıldığı açık bir şekilde belirtiliyordu. Söz konusu raporda İngiltere Hükümetine casusluk eden Baalbekli Arap Tevfik ile Davidyan adlı bir Ermeni'nin kontrolünde beş altı kişiden oluşan bir Ermeni çetesinin, Edirne civarında Meriç köprüsü ile Uzunköprü'yü ve Osmanlı Devleti'nin farklı mahallerinde bulunan bazı köprüleri tahrip etmek üzere Selanik'ten hareket ettiği yazmaktaydı. Yine İngilizlere casusluk eden Baalbekli Arap Tevfik'in Bulgaristan'da temas kurduğu, kendisine istihbarat paylaşımında bulunan Zodirof'un Karaağaç Limanı'nda bulunan bir Ermeni olduğu ifade edilmektedir.⁴⁰

Rusların, Balkan coğrafyasında özellikle Köstence'de teşkilatlanıp burada bulunan Rum ve Ermenilerden hatta Yahudilerden istifade ettikleri ve bu unsurlar vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ne karşı casusluk faaliyetlerinde buldukları biliniyordu.⁴¹ Köstence civarındaki Ermeni casusluk faaliyetleri hakkında 5 Nisan 1916 tarihli bir telgraf da önemli bilgiler içermektedir. Söz konusu telgrafta Agop Martin (Mardiros) ve Karabet Andriyosyan (Gabris) adındaki iki Ermeni'nin casus olabilecekleri yazmaktadır. Bunlardan Agop Martin, büyük tüccarlarından Mani Saliyan'ın akrabalarındandı ve İngiliz Şehbenderhanesi'nden (konsolosluk) alınmış 108 numaralı bir pasaporta sahipti. Karabet Andriyosyan ise İstanbul'da manifaturacıydı ve Sirkeci'de bir yazıhanesi vardı. Ayrıca Bükreş Osmanlı Şehbenderhanesi'nden 1916 yılının Mart ayında alınmış 305 numaralı pasaporta sahipti ve "kumarbaz" olarak bilinmekteydi. Her iki şahsında Köstence'de belli bir mahalde oturmaları ve casusluktan şüpheli olmaları bir takım girişimleri zorunlu hale getirdi. Bu maksatla Mardiros ve Gabris'in kimlik ve vaziyetleri ile Bükreş'e ne zaman gittikleri ve kendilerinin aslen nereli olduklarının, zabıtaca ne suretle tanındıklarının ve Osmanlı Devleti'ndeki aile fertlerinin kimlerden ibaret olduğunun araştırılması Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından Polis Müdür-i Umumisi Ahmet Bey'den istendi.⁴²

Balkan coğrafyasındaki Ermeni casusluk faaliyetlerinde genel itibari ile teşkilatlı bir yapı söz konusudur. Teşkilat mensupları, Osmanlı topraklarında bulunan üyeleri ile ortak hareket ederek Osmanlı

40 BOA. DH. EUM. 5. Şube 19/21, 20 M 1334 (28 Kasım 1915).

41 BOA. HR. SYS. 2264/6, 8 Eylül 1915.

42 BOA. DH. EUM. 2. Şube 24/3, 5 N 1334 (6 Temmuz 1916).

Devleti hakkında elde ettikleri istihbaratı teşkilat merkezine ulaştırmaktaydılar. Teşkilat merkezinde toplanan bilgiler ise düşman devletlerin merkez karargâhlarına iletiliyordu. Böylece savaş esnasında Osmanlı Devleti hakkında yeni ve önemli istihbarata ulaşan düşman kuvvetler, kendilerine yeni stratejiler belirlemek şansına sahip oluyorlardı.

Ermeni komitelerinin Balkanlardaki casusluk faaliyetlerinin yanında İsviçre merkezli faaliyetleri de önemli boyutlardaydı. Ermeni komitelerinin İsviçre merkezli faaliyetleri Balkan coğrafyasındakiler ile aynı paralelde devam etti. İsviçre’de Ermeni emellerine hizmet eden cemiyet, üç komite vasıtasıyla icra ediliyordu. Bunlardan idare komitesinde müşavir sıfatıyla yer alan Karebet Karebetyan, Fransa Hükümetinin aylıklı casusu idi. Yine idare komitesinde bulunan Menteşoff, Rus Ermenilerindendi ve Rusya Sefaretine casusluk yapmaktaydı.⁴³

Ermenilerin Osmanlı coğrafyası dışında da casusluk faaliyetlerinde bulunmaları, Osmanlı Devleti’ni birtakım tedbirler almaya sevk etti. Bu kapsamda Hariciye Nazırı Halil Bey tarafından Osmanlı sefaretlerinin tamamına ve müstakil şebenderliklere yazılar gönderildi. Bu yazılarda ecebi memleketlere özellikle Osmanlı Devleti’nin müttefiki olduğu memleketlerde bulunan Osmanlı tebaası Ermenilerden birçoğunun şebenderhanelerden aldıkları veya vize ettikleri pasaportlar ile casusluk etmek, Ermeni kongrelerinde bulunmak, Osmanlı Hükümeti aleyhinde çalışmalar yapmak, düşman ordularına yardım ve casusluk etmek üzere İsviçre’ye vesair mahallere gittikleri ve kendilerinin Almanya, Avusturya ve Bulgaristan’da Osmanlı tabiiyetinde bulunmaları dolayısıyla kolaylık gösterildiği yönünde haberler alındığı bildirilmekte ve bu sebepten dolayı şebenderhaneye müracaat edecek her kim olursa olsun hiçbir Ermeni’ye buradan özel izin olmadıkça her ne tarafa olursa olsun seyahat için kesinlikle pasaport verilmemesi ve pasaportu olanların vize edilmemesi hususu bildirildi.⁴⁴

Sonuç

I. Dünya Savaşı’nın başlaması ile birlikte casusluğu önemli bir silah olarak kullanan ayrılıkçı Ermeniler, Doğu vilayetleri başta olmak üzere

43 BOA. *DH. EUM.* 2. Şube 69/29, 21 R 1335 (14 Nisan 1917).

44 BOA. *HR. SYS.* 2873/2, 3 Haziran 1915.

re imparatorluğun hemen hemen bütün topraklarında etkili çalışmalar yapmışlardır. Rusya, İngiltere ve Fransa hesabına casusluk faaliyetlerine girişen bu unsurlar, bazen teşkilatlı bazen de münferit faaliyetler şeklinde ve Ermeni ihtilal komitelerinin kontrol ve sorumluluğunda hareket etmişlerdir. Ayrıılıkçı Ermenilerin gerek imparatorluk sınırlarında gerekse imparatorluk dışında etkili bir casusluk ağı oluşturmasında Osmanlı Devleti'nin kozmopolit yapısının ve gayrimüslim unsurları kullanmaya her zaman hazır konsoloslukların büyük etkisi olmuştur.

Ermeni casusluk faaliyetleri vasıtasıyla Osmanlı Devleti'nin askeri, siyasi ve sosyal yapısı hakkında önemli bilgiler elde edilmiştir. Savaş sırasında elde edilen istihbarat, düşman devletlere yeni stratejiler belirleme şansı tanırken Osmanlı Devleti için sıkıntılı ve hazırlıksız bir süreci doğurmuştur. Devlet erkânı ayrıılıkçı çalışmalara karşı muhtelif tedbirler almaya çalışmışsa da I. Dünya Savaşı'nın kaybedilmesinde casusluk faaliyetlerinin önemli bir etkisi olmuştur.

Ermeni casusluk faaliyetleri birtakım sosyo-ekonomik sonuçlar da doğurmuştur. Bilhassa Ermenilerin buldukları yerlerden daha munasip bölgelere sevk edilmeleri, devletin ekonomisine büyük yük olmuştur. Sevkler ile birlikte Doğu vilayetlerinin demografik yapısında da büyük değişiklikler meydana gelmiştir.

Ermenilerin devletin önemli bir tebaası iken daha sonra savaşta casusluk faaliyetlerine girişmeleri, gayrimüslim halka karşı devletin daha ihtiyatlı yaklaşmasına sebebiyet vermiştir. Bu maksatla savaş sırasında stratejik mevkiilerde bulunan Ermenilerin görevlerinden uzaklaştırılmaları sağlanmıştır. Ayrıılıkçı Ermenilerin casusluk faaliyetlerinde bulunmaları aynı zamanda Ermeni unsurlara karşı bir güvensizlik duygusu oluşturmuştur.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

DH. ŞFR. (Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi) 47/117; 47/243; 451/19; 474/124; 544/65; 71/12. 630/71; 74/126; 85/181; 86/196; 592/166; 571/26; 91/161; 463/51; 528/62.

DH. EUM. 2. ŞUBE (Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumi 2. Şube) 70/24; 54/20; 51/29; 22/17; 53/52; 25/13; 24/3; 69/29.

DH. EUM. 5. ŞUBE (Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 5. Şube) 82/3; 19/21; 68/15.

İ..HB. (İrade-i Harbiye) 178/1334.S-019.

HR. SYS. (Hariciye Nezareti Siyasi Kısım) 2879/10; 2873/2, 2264/6; 2266/12.

DH. EUM. SSM. (Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyru Sefain Müdüriyeti) 66/20.

DH. EUM. KLH. (Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Hususi) 3/37.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi (ATASE)

BDH. (Birinci Dünya Harbi Katalogu) 2689 / 250 / 20; 2706 / 326 / 13-22; 2706 / 326 / 13-25; 2706 / 236 / 2-4; 383 / 390 / 1521 / 13; 3437 / 21 / 7-2; 15 / 74 / 119; 15 / 74 / 119-01; 15 / 74 / 119-03; 252 / 1049 / 2-3; 252 / 1049 / 2-5; 252 / 1049 / 2-8; 252 / 1049 / 2-6; 252 / 1049 / 2-1; 289 / 1177 / 18; 289 / 1177 / 18-1; 3470 / 146 / 9; 3470 / 146 / 9-2; 289 / 1177 / 37; 289 / 1177 / 37-1; 289 / 1177 / 37-2; 289 / 1177 / 37-3.

Gazete

Takvim-i Vekâyi, nr. 2189, 19 Mayıs 1331 (1 Haziran 1915).

Diğer Kaynaklar

Ata, Ferudun. "I. Dünya Savaşından önce Kuzeybatı Anadolu'daki Ermenilerin Sosyo-Ekonomik ve Siyasi Faaliyetlerine Dair Bir Rapor." *S.Ü. Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı:14, Temmuz, (2004): 103-113.

Bilgin, Mustafa Sıtkı. "Türk ve İngiliz Belgelerine Göre Osmanlı

- Devleti'nin I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenilere Karşı Takip Ettiği Siyaset (1914-1918).” *Ermeni Araştırmaları Dergisi* 3, sayı:10, (2003): 58-81.
- Bolayır, Enver. *Talat Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul: Güven Yayınevi, 1946.
- Burak, Durdu Mehmet. *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-İngiliz İlişkileri (1914-(1918)*, Ankara: Babil Yayıncılık, 2004.
- Çelik, Kemal. “Ermeni Sorunu Göçettirme (Tehcir), Sözde Soykırım İddiaları ve Gerçekler.” *Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi*, sayı:31-32, (2003): 12.
- Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri (Meşrutiyetin İlanından Önce ve Sonra) 2008*,
- Ahmet Tetik, Melike Gürler ve Çiğdem Aksu (der.) Ankara: Genelkurmay
- Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi.
- Karaca, Niyazi Taha. “Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Dönemlerinde Yozgat Ermenileri (1914-1920).” *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi* 3, sayı: 4, (2003): 99-134.
- Kodaman, Bayram. *Ermeni Macerası (Tarihi ve Siyasi Bir Değerlendirme)*, Isparta, 2001. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, (1995), Ankara.
- Sarınay, Yusuf. “Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918).” *Akademik Bakış* 1, sayı: 2, (2008): 69-105.
- Üngör, Uğur Ü. 2005. *'A Reign of Terror' CUP Rule in Diyarbakir Province, 1913-1923*, University of Amsterdam, Department of History Master's thesis 'Holocaust and Genocide Studies, Amsterdam.
- Yıldırım, Bülent. “XIX. Yüzyılda Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışında Etkili Olan Unsurlar ve Ayrılıkçı Ermeni Faaliyetleri.” *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 7, yıl: 4, (2006): 73-92.